

Ruimte voor de burger onder druk: 'shrinking civic space' als internationale trend

Antoine Buyse¹

Inleiding

Op 14 juni van dit jaar vond in Straatsburg de finale plaats van een lange juridische strijd. Het Europees Hof voor de Rechten van de Mens oordeelde dat Rusland, op dat moment al geen lid meer van de Raad van Europa, de vrijheid van vereniging had geschonden van een grote groep maatschappelijke organisaties. Door de zogenaamde *Foreign Agents*-wet, ingevoerd in 2012, was hen het werk in feite onmogelijk gemaakt. Deze wet – waarvan de benaming 'buitenlandse agenten' in het Russisch de connotatie van 'spionnen' heeft – behelsde een registratieplicht voor organisaties die 'politiek actief' waren en geld uit het buitenland ontvingen. Zij moesten zich ook in al hun uitingen aanduiden als 'foreign agent'.

De term 'politiek actief' werd zeer breed geïnterpreteerd, waardoor bijkans elk maatschappelijk activisme eronder viel. In feite werden tientallen organisaties op het gebied van bijvoorbeeld mensenrechten of milieu daardoor voor de moeilijke keuze gesteld ofwel geassocieerd te worden met dit zeer negatieve stigma ofwel geheel af te zien van buitenlandse financiering of steun.

In het recente Straatsburgse arrest over deze wetgeving, *Ecodefence en anderen t. Rusland*, stelde het Hof vast dat de combinatie van een registratieplicht voor organisaties die 'politiek actief' waren en geld uit het buitenland ontvingen, tijdrovende verantwoordingsverplichtingen aan de staat, en excessieve en willekeurig opgelegde boetes hadden geleid tot een *chilling effect* op het maatschappelijk middenveld in de Russische Federatie.² Hoewel het niet waarschijnlijk is dat Rusland de door het Hof opgelegde schadevergoedingen binnen afzienbare termijn aan de organisaties, hun directeuren en oprichters, zal betalen, is de uitspraak niet alleen symbolisch een belangrijke genoegdoening. Volgens mensenrechtenorganisaties zal deze nieuwe Straatsburgse jurisprudentie juist ook effect buiten Rusland kunnen hebben als precedent voor landen met gelijksoortige beperkende wetgeving.³

De zaak *Ecodefence* staat inderdaad niet op zich. Sterker nog, ze kan worden gezien als het spreekwoordelijke topje van de ijsberg, en niet alleen in Rusland. Overal ter wereld staat de ruimte voor *civil society*, voor activiteiten die burgers gezamenlijk ondernemen om verandering te bewerkstelligen of juist tegen te houden, onder druk. Uiteraard in verschillende mate – België is geen

Rusland – maar het fenomeen is zeker niet beperkt tot meer autoritaire geregeerde staten. Ook in democratieën valt deze tendens regelmatig te bespeuren. In deze bijdrage zal ik ingaan op hoe deze zogenaamde *shrinking civic space* zich manifesteert, waar die mogelijk door wordt veroorzaakt en, uiteraard, wat de link met mensenrechten is. Naast een maatschappelijk en politiek probleem in zeer veel landen, is het immers ook een juridisch vraagstuk en raakt het direct aan een aantal fundamentele rechten.

Civic Space – What's in a Name?

Wat is 'civic space' nu precies en wat houdt de *shrinking* of krimp ervan in? De wereldwijde koepelorganisatie van maatschappelijke organisaties CIVICUS heeft het omschreven als de fysieke, virtuele en juridische ruimte waarbinnen mensen hun rechten op vrijheid van vereniging, meningsuiting en vreedzame vergadering uitoefenen.⁴ Aan die definitie zou men, vanuit mensenrechtelijk perspectief, nog participatierechten kunnen toevoegen en kunnen benadrukken dat een dergelijke ruimte zonder discriminatie moet worden gegarandeerd. Het hele spectrum van mate van organisatie en structuur valt hieronder: van een groep scholieren

1 Antoine Buyse is hoogleraar rechten van de mens in multidisciplinair perspectief en directeur van het Studie- en Informatiecentrum Mensenrechten (SIM) aan de Universiteit Utrecht.

2 EHRM 14 juni 2022, nrs 9988/13 e.a., *Ecodefence/Rusland*.

3 European Human Rights Action Centre, "Russian 'Foreign Agents' Laws Breached NGOs' Rights, Court Rules", persbericht 14 juni 2022, ehrac.org.uk.

4 CIVICUS, "Guide to Reporting on Civic Space. Media Toolkit", 2017, <http://www.civicus.org/documents/reports-and-publications/reporting-civic-space/Guide-to-Reporting-Civic-Space-Media-Toolkit.pdf>.

die spontaan demonstreert tegen klimaatverandering tot een al decennia formeel gevestigde organisatie als *Greenpeace*. Deze 'ruimte' heeft vaak een sterk collectief element, maar niet uitsluitend. Zowel individuele mensenrechtenverdedigers als -organisaties vallen eronder. De Hoge Commissaris Mensenrechten van de Verenigde Naties gebruikt dan ook de overkoepelende term *mensenrechtenactoren* aan om deze diversiteit uitdrukking te geven.⁵ Daarmee is *civic space*, oftewel de ruimte voor het maatschappelijk middenveld (*civil society*), bij uitstek een manier om de verbindingen tussen mensen uit te drukken. Hoewel de scheidslijnen niet absoluut zijn, omvat dit de activiteiten buiten de domeinen van staat, markt en familie. Meer eenvoudig gezegd heb ik *civic space* elders dan ook omschreven als de praktische ruimte voor actie voor burgers en maatschappelijke organisaties.⁶ Kenmerkend daarbij zijn zelf-organisatie, vrijwillige deelname, (een zekere mate van) autonomie ten opzichte van de voornoemde drie domeinen, en capaciteit voor collectieve actie.⁷

Een aspect dat niet onbenoemd kan blijven in deze betekenis van zowel *civic space* als *civil society* is uiteraard de notie van *civil*, waaraan vaak een sterk normatieve lading wordt gegeven: beleefd, geweldloos, niet-discriminerend, of tolerant.⁸ Een dergelijke positieve invulling van de rol van *civil society* wordt onderschreven door veel internationale organisaties. Zowel de VN als de Raad

van Europa benadrukken de essentiële bijdrage ervan aan democratie en mensenrechten.⁹ Met andere woorden: *civil society* en de ruimte ervoor zijn het beschermen waard door deze positieve functie ervan. De VN-Mensenrechtenraad riep in 2016 staten bijvoorbeeld op om publiekelijk de belangrijke en legitieme rol van *civil society* voor mensenrechten, democratie en rechtstaat te onderkennen.¹⁰ En ook CIVICUS benadrukt dat een robuuste *civic space* een hoeksteen voor responsief democratisch bestuur en voor stabiele maatschappijen is.¹¹

Vanuit sociologisch perspectief wordt zo'n normatieve invulling vaak met een kritisch oog bekeken. Burgers ondernemen gezamenlijk immers ook 'neutrale' (denk aan een *bridge club* of vereniging van vogelspotters) of negatieve activiteiten (denk aan een gewelddadige of zelfs genocidaire jeugdbeweging).¹² Die discussie is niet puur academisch. Sterker nog: staten rechtvaardigen de inperkingen op *civic space* de afgelopen jaren juist vaak met argumentatie over vermeende negatieve activiteiten of effecten, zoals terrorisme of extremisme. *Bridgeclubs* worden daardoor niet getroffen. Mensenrechtenorganisaties wel regelmatig.

Krimpende ruimte: een wereldwijde trend

Na een lang decennium van bloei voor *civil society* na het einde van de Koude Oorlog, waarbij in talloze landen burgerorganisaties actief werden, ook

op mensenrechtengebied, hebben waarnemers vanaf ongeveer 2005 of 2006 het begin van een omslag gedetecteerd.¹³ Waar er eerst steeds meer ruimte leek te komen, namen rond die tijd het aantal restrictieve wetten voor maatschappelijke organisaties, maar ook verbale en fysieke aanvallen op maatschappelijke activisten en op protesten voor het eerst in jaren merkbaar toe. De redenen en rechtvaardigingen zijn lastig onder één noemer te vangen. Restricties kwamen bijvoorbeeld voort uit de aanvankelijk door de VS uitgeroepen *War on Terror*, een strijd die al gauw gretig werd overgenomen door talloze regeringen, waarbij onder de noemer van terreurbestrijding onwelgevalige maatschappelijke organisaties of oppositie werd aangepakt. Maar ook de zogenoemde 'kleurenrevoluties' in die jaren (zoals de 'oranje'-revolutie in Oekraïne) en de omwentelingen of pogingen tijdens de Arabische Lente leidden tot meer repressie van maatschappelijke bewegingen en protesten. Juist nu in sommige landen kritische geluiden succesvol leken of bleken te zijn, leidde dat in buurlanden vaak tot hardere repressie door gevestigde belangen.¹⁴ Juist het succes van *civil society* leidde dus tot meer druk erop, zou men kunnen stellen.

Deze trends mengden zich in veel landen met wantrouwen jegens al dan niet vermeende neokoloniale, pro-democratische inmenging door Westerse landen elders in de wereld. De militaire invasie van Irak, waarbij het regime van Saddam Hoessein omver

-
- 5 Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (UNHCHR), *Civil Society Space and The United Nations Human Rights System. A Practical Guide for Civil Society*, 2014, www.unhcr.org, pp. 3-4.
  - 6 A.C. Buyse, "Squeezing Civic Space: Restrictions on Civil Society Organizations and the Linkages with Human Rights", *The International Journal of Human Rights*, 2018, (966) 969.
  - 7 H.K. Anheier, *Civil Society. Measurement, Evaluation, Policy*, London, Earthscan, 2004, 20 en 23.
  - 8 C. van der Borgh en C. Terwindt, *NGOs Under Pressure in Partial Democracies*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2014, 15 en 24-25.
  - 9 Comité van Ministers van de Raad van Europa, Aanbeveling CM/Rec(2007)14, on the legal status of non-governmental organisations in Europe, 10 oktober 2007, www.coe.int.
  - 10 VN-Mensenrechtenraad, Resolutie 38/12, *Civil society space: engagement with international and regional organizations*, 6 juli 2018, UN Doc A/HRC/RES/38/12, para. 14(a).
  - 11 Zie noot 4.
  - 12 Zie bijvoorbeeld het klassieke artikel: S. Chambers en J. Kopstein, "Bad Civil Society", *Political Theory*, 2001, 837-865.
  - 13 C. Gershman and M. Allen, "The Assault on Democracy Assistance", *Journal of Democracy*, 2006, (36) 46.
  - 14 Zie hierover meer uitgebreid: Buyse, noot 6.

werd geworpen, vormde daarbij het meest zichtbare voorbeeld, maar ook breder werd externe beïnvloeding met meer wantrouwen bekeken. Het beperken of zelf geheel afsluiten van financiële steun van buitenaf aan maatschappelijke organisaties werd daarvan het internationaal meest zichtbare voorbeeld. Maar het is een veel breder probleem geworden. De erosie van democratie en rechtstaat in veel landen heeft ook een negatieve weerslag op civic space: participatiemogelijkheden nemen af, zich uitspreken wordt moeilijker of zelfs gevaarlijker, en onafhankelijke instituties die rechtsherstel kunnen bieden bij zulke aantastingen, staan zelf ook onder druk. Een veelvoud aan oorzaken dus.

Shrinking civic space manifesteert zich in drie dimensies die elkaar beïnvloeden: op het vlak van formele instituties en normering, in het discours, en in de praktische ruimte voor het maatschappelijk middenveld.¹⁵

Allereerst, in de formele ruimte die wetgeving en beleid bieden. Uiteraard is de registratie, het functioneren en zelfs het ontbinden of opheffen van maatschappelijke organisaties zoals stichtingen en verenigingen in de meeste landen gereguleerd. Dat is op zich, ook vanuit mensenrechtelijk oogpunt, niet problematisch. Maar de trend van *shrinking civic space* kenmerkt zich door excessieve, selectieve en arbitraire regulering, die vooral de meest kritische organisaties en activisten raakt. Dit kan heel bureaucratisch, door bijvoorbeeld hoge administratieve drempels op te werpen bij formele registratie als rechtspersoon – iets dat organisaties vaak nodig hebben

om te kunnen functioneren. Een ander voorbeeld is het stellen van grenzen aan inhoudelijke activiteiten. Uiteraard is het redelijk als overheid te eisen dat organisaties geen illegale activiteiten ondernemen, maar wat als mensenrechten als zodanig een verboden thema worden voor organisaties, zoals verschillende landen formeel hebben vastgelegd? Andere hordes zijn het zeer strikt reguleren of zelfs totaal aan banden leggen van financiering van non-gouvernementele organisaties met buitenlands geld. En ten slotte bestaat in steeds meer landen de sanctie van ontbinding van de organisatie bij redelijk kleine overtredingen van wettelijke voorwaarden of onder het mom van een noodtoestand. Zo werden na de mislukte coup in Turkije in 2016 meer dan 1400 organisaties gedwongen zichzelf op te heffen in naam van de bestrijding van terrorisme, waaronder stichtingen die opkwamen voor vrouwen- en kinderrechten of actief waren tegen armoede.¹⁶

Een tweede dimensie om naar *civic space* te kijken is het discours, of de manier waarop er over *civil society*, activisten en organisaties wordt gesproken en geschreven. Of ze in media of door invloedrijke politici worden beschreven als nuttige burger-initiatieven of juist in een zeer negatief daglicht worden gesteld als zijnde extremisten of spionnen maakt enorm veel uit voor of zij hun werk effectief en veilig kunnen doen. Ook sociale media hebben een dubbele rol: ze zijn zowel een platform waarop burgers zich kunnen verbinden en kunnen debatteren als ook podia waarop, zoals Human Rights Watch het noemde, verspreiders van haat

en trollen het negatieve discours van regeringen, al dan niet bewust daartoe aangezet of daarvoor betaald, kunnen napraten en versterken.¹⁷ De Hongaarse regeringsleider Victor Orbán noemde maatschappelijke organisaties bijvoorbeeld 'betaalde politieke activisten die proberen buitenlandse belangen te helpen'.¹⁸ Het discours hangt ook samen met de eerder genoemde eerste dimensie, omdat negatieve labels en bewoordingen ook in wetgeving kunnen worden vastgelegd. In zijn uitspraak in de *Ecodefence*-zaak stelde het Europese Mensenrechtenhof daarover dat de notie 'foreign agent' niet alleen op basis van veroordelen door Rusland werd toegepast maar ook een zeer negatief effect had op de betrokken organisaties. Volgens het Hof was er sprake van "a strong deterrent and stigmatising effect on their operations. That label coloured them as being under foreign control in disregard of the fact that they saw themselves as members of national civil society working to uphold respect for human rights, the rule of law, and human development for the benefit of Russian society and democratic system."¹⁹ Taal doet er dus toe en kan stigmatiserend werken.

De derde dimensie is die van de praktische bewegingsruimte voor *civil society*. Die krimpt op veel plekken door fysieke en verbale aanvallen of zelfs moord op mensenrechtenactivisten (en hun familie), door paramilitairen of door de staat zelf. De organisatie *Frontline Defenders* rapporteerde dat alleen al in bijvoorbeeld 2019 304 mensenrechtenverdedigers zijn vermoord, vaak als bewuste doelwitten in bredere protestbewegingen.²⁰ Maar ook het binnenvallen van de kantoren

15 Ik ontleen deze nuttige analytische driedeling aan Van der Borgh en Terwindt, noot 8, 38.

16 Parlementaire Assemblée van de Raad van Europa, rapporteur Alexandra Louis, Restrictions on NGO activities in Council of Europe member States, 2021, doc. no 15205, para. 24, <https://pace.coe.int>.

17 Human Rights Watch, World Report 2016: How the Politics of Fear and the Crushing of Civil Society Imperil Global Rights, www.hrw.org.

18 Mijn vertaling, uit Orbán's speech van 26 juli 2014. Zie daarover: Timeline of Governmental Attacks Against Hungarian Civil Society Organisations, www.helsinki.hu.

19 Ecodefence/Rusland, noot 2, para. 136.

20 Front Line Defenders, Global Analysis 2019, 2020, https://www.frontlinedefenders.org/sites/default/files/global_analysis_2019_web.pdf.

van organisaties, voor arbitraire 'controles' inzake belastingen, is een praktische vorm van intimidatie. Het vervolgen en opsluiten van journalisten heeft eveneens een verstikkend effect op *civic space*. En het afsluiten van online communicatie, zoals bijvoorbeeld meermaals toegepast door het militaire regime in Myanmar rond de coup in 2021, is ook een veelvuldig voorkomende methode.²¹ Het is niet alleen het gerichte handelen van overheden dat problemen oplevert, ook het gebrek aan actie bij aanvallen door private partijen zoals het uitblijven van opsporing en berechting van daders kan een klimaat van onzekerheid en straffeloosheid in de hand werken. Dit kan leiden tot zelfcensuur of het zelfs geheel opschorten van het werk van organisaties of activisten.

Een ideologische pandemie

Inmiddels is de trend van *shrinking civic space* zo wijdverbreid dat niet enkele maatschappelijke organisaties lokaal of nationaal aan de bel trekken. Steeds zichtbaarder kopiëren staten, soms bijna letterlijk, restrictieve wetten en praktijken van elkaar. In een verwijzing naar de onderliggende 'mindset' waarmee sommige politici maatschappelijke organisaties als vijanden in plaats van als bondgenoten van de overheid zien, sprak VN-rapporteur Ben Emmerson al in 2015 van een 'ideologische pandemie' (sic!).²² In sommige staten is de ruimte voor het maatschappelijk middenveld inmiddels zover afgenomen dat sprake is van een gesloten of 'closed

civic space'.

Ook internationale organisaties spreken zich hierover steeds duidelijker en met meer urgentie uit, ook binnen Europa. In 2018 uitte het Comité van Ministers van de Raad van Europa zijn diepe zorgen middels een aanbeveling over de noodzaak van het beschermen en bevorderen van *civic space*.²³ In datzelfde jaar wees ook de Secretaris-Generaal van die organisatie op de trend van onderdrukking en benadrukte in het bijzonder: "a new, more insidious way of undermining these fundamental freedoms has emerged: invoking legitimate concerns such as the fight against corruption or against terrorism and the need for more transparency, while in fact distorting them and using them to attack selected NGOs and public events."²⁴

Juist die neveneffecten, al dan niet bewust, van op zichzelf legitieme doelen als de strijd tegen corruptie of witwassen of de bevordering van transparantie, leiden ook in min of meer democratische landen tot problemen. Zo wees de Venetië-Commissie, een adviesraad van experts op het gebied van constitutionele vraagstukken, al op de disproportionele en negatieve effecten op de vrijheid van vergadering en meningsuiting van een Hongaarse wet uit 2017 inzake de transparantie van maatschappelijke organisaties die steun uit het buitenland ontvingen.²⁵ Deze wet, door maatschappelijke organisaties in Hongarije aangeduid als de 'anti-NGO-wet', verplichtte tot verregerende publiekmaking

van donoren en zeer strenge sancties, tot en met ontbinding van een organisatie bij niet-naleving. Het Grondrechtenagentschap van de Europese Unie (*Fundamental Rights Agency* of FRA) bracht in de volle breedte van de Europese Unie in kaart welke toenemende beperkingen – en soms ook juist kansen – maatschappelijke organisaties in Europa de afgelopen jaren hebben ervaren. Daarbij wees het niet alleen op wetgeving maar ook op lastercampagnes, online en in de media, die een voortgaand klimaat van vijandigheid bewerkstelligden jegens in het bijzonder organisaties die opkomen voor minderheidsgroepen, migranten, vrouwen en de rechten van LGBT'ers.²⁶ En dit voorjaar nog, in maart 2022, nam het Europees Parlement een resolutie over het probleem aan waarin het er ook op wees dat juist activisten en organisaties die fungeren als waakhonden van mensenrechten in het bijzonder veelvuldig doelwit zijn van beperkende wetgeving en beleid en zelfs bedreiging en fysieke aanvallen. Bovendien merkt het op dat de Covid-19-pandemie nog eens tot een extra verslechterde situatie heeft geleid, onder andere door het inperken van de vrijheid van meningsuiting onder het voorwendsel van het bestrijden van desinformatie.²⁷

Mensenrechten in het geding

Op de 75ste verjaardag van de VN, in 2020, waarschuwde Secretaris-Generaal António Guterres dat krimpende *civic space* vaak "a prelude

21 The Guardian, "Myanmar's internet shutdown: what's going on and will it crush dissent?", 17 februari 2021, www.theguardian.com.

22 UN News Centre, "Lawful Civil Society Groups 'Are Not Enemies of Democracy, But Key Allies', Says UN Expert", 29 oktober 2015, news.un.org.

23 Comité van Ministers van de Raad van Europa, Aanbeveling CM/Rec(2018)11, on the need to strengthen the protection and promotion of civil society space in Europe, 28 november 2018, www.coe.int.

24 Secretaris-Generaal van de Raad van Europa, State of Democracy, Human Rights and the Rule of Law. Role in Institutions. Threats to Institutions, 2018, 47, <https://rm.coe.int/state-of-democracy-human-rights-and-the-rule-of-law-role-of-institutio/168086c0c5>.

25 Venetië-Commissie van de Raad van Europa, Hungary: Opinion on the Draft Law on the Transparency of Organisations Receiving Support from Abroad, 20 juni 2017, CDL-REF(2017)015, para. 64, www.venice.coe.int.

26 EU-Grondrechtenagentschap (FRA), Protecting Civic Space in the EU, 22 september 2021, <https://fra.europa.eu/en/publication/2021/civic-space-challenges>.

27 Europees Parlement, Resolutie van 8 maart 2022 'on the shrinking space for civil society in Europe', (2021/2103(INI)).

to a more general deterioration in human rights” is.²⁸ Het is duidelijk, zoals al uit de Ecodefence-zaak blijkt, dat krimpende ruimte voor het maatschappelijk middenveld schendingen op kan opleveren. Vooral de vrijheden van vereniging, vergadering, meningsuiting en participatie zijn daarbij in het geding. Uiteraard is geen van deze rechten absoluut en is inperking door de overheid dus mogelijk. Maar in deze context is disproportioneel en arbitrair overheidsingrijpen het probleem.

Aangezien de meeste landen zich aan internationale mensenrechtenverdragen hebben gebonden, dienen mensenrechten dus als normering voor het gedrag van staten, ook op dit gebied. Het gaat daarbij niet enkel om negatieve verplichtingen, maar ook om positieve. Dat betekent bescherming bieden tegen dreigingen voor mensenrechtenactivisten en -organisaties tegen derden. Het betekent ook wetgeving en beleid zo opzetten dat het meer ruimte geeft in plaats van minder. Hierbij wordt vaak gesproken van de noodzaak van het bieden van ‘enabling civic space’ – het mogelijk maken dus. De VN-Mensenrechtenraad benadrukte een decennium geleden al dat staten de verplichting hebben

“to create and maintain, in law and in practice, a safe and enabling environment in which civil society can operate free from hindrance and insecurity”²⁹

Naast de functie van norm, is er een tweede belangrijke link: juist organisaties en activisten op het gebied van mensenrechten behoren tot de eerste slachtoffers van de krimpende maatschappelijke ruimte. Ten derde vormen mensenrechten een mechanisme tot herstel: via ombudspersonen of de nationale rechter en uiteindelijk ook via internationale

mensenrechteninstanties en hoven, zoals het Europese Hof, kan gepoogd worden rechtsherstel te verkrijgen. Die afhankelijkheid tussen maatschappelijke organisaties en activisten enerzijds en mensenrechteninstituten anderzijds werkt twee kanten op. De eerstgenoemde ondersteunen slachtoffers, doen third party interventions (bijvoorbeeld bij het Europese Hof), en dragen bij aan de implementatie van gedane rechterlijke uitspraken (door mobilisatie en politiek-maatschappelijke) agendering op nationaal niveau. Dat betekent dat een verzwakking en krimp van civic space ook de effectiviteit van deze mensenrechtenwaakhonden kan aantasten.³⁰ Het probleem van die krimpende ruimte gaat dus de hele (inter)nationale mensenrechtenarchitectuur aan.

Conclusie

Aanduidingen als ‘shrinking’ of ‘krimp’ impliceren ten onrechte dat het maatschappelijk middenveld vanzelf krimpt. Uiteraard is dat, zoals hierboven beschreven, niet het geval. Het zijn juist bewuste inperkingen, of zelfs aanvallen, die de activiteiten van burgers, activisten en organisaties bemoeilijken of zelfs in gevaar brengen. Soms direct en bewust, soms als onbedoelde of onhandige neven-effecten van overheidsbeleid of regelgeving. Tegelijkertijd zijn spelers in het maatschappelijk middenveld, waaronder mensenrechtenorganisaties, geen willoze pionnen. Ze spreken zich, vaak tegen de stroom in, luid en duidelijk uit tegen misstanden en maken gebruik van alle mogelijkheden die hen ter beschikking staan om hun activiteiten voort te zetten. Activisten die niet meer in Belarus actief kunnen zijn, zetten hun werk deels voort vanuit de diaspora. Demonstranten die niet meer fysiek kunnen demonstreren, zoals tijdens het begin van de COVID-19-pandemie, gaan ‘online’.

En tegenover frames als ‘buitenlandse spionnen’ of ‘extremisten’ die bestreden moeten worden, plaatsen zij een discours van burgers die zich mogen uitspreken over de dingen die hen aangaan, over gelijkheid en rechtvaardigheid. Beperkende wetgeving wordt bij de rechter, nationaal of zoals in de Ecodefence-zaak internationaal, aangevochten. Voor bedreigde activisten worden solidariteitsnetwerken en beschermingsinitiatieven zoals shelter cities opgezet. Kortom: er zijn vele redenen tot zorg, maar tegelijkertijd zorgt juist de vitaliteit en vindingrijkheid van civil society zelf dat niet alles kommer en kwel is. Mensenrechten zijn daarbij een onmisbaar instrument. Wat krimpt kan ook weer uitzetten.

28 Secretaris-Generaal van de Verenigde Naties, The Highest Aspiration. A Call to Action for Human Rights, 2020, https://www.un.org/sites/www.un.org/files/atoms/files/The_Highest_Aspiration_A_Call_To_Action_For_Human_Right_English.pdf.

29 VN-Mensenrechtenraad, resolutie 24/21, Civil society space: creating and maintaining, in law and in practice, a safe and enabling environment, 27 september 2013, UN Doc A/HRC/RES/24/21, para. 2.

30 A.C. Buyse, “Why Attacks on Civic Space Matter in Strasbourg: The European Convention on Human Rights, Civil Society and Civic Space”, Deusto Journal of Human Rights, 2019, 13-37.